

Uygurlarda Kur'an Çalışmaları

Doç. Dr. Hidayet AYDAR*

Özet: Bu çalışmada uzun bir tarihi geçmişi olan Uygur Türklerinin Kur'an çalışmaları yönündeki gayretleri ele alınmaktadır. Çalışmada öncelikle, henüz bağımsız bir devlet olmadıkları için çok iyi tanınmayan Uygur Türklerinin tarihi hakkında kısa bilgi verilmiş, daha sonra İslamiyet ile tanışmaları ve onu seçmeleri üzerinde durulmuştur. Yeni dinini öğretildiği kurumlar olarak bölgede zuhur eden medreseler ve buralarda okutulan dersler özetlenmiş, daha sonra Uygurluların yaptıkları Kur'an tefsir ve tercümeleri tanıtılmıştır. Öncelikle Türklerin konuştukları en eski dillerden biri olan Uygurca'ya yapılmış ilk tercümeleri tanıttık, daha sonra tarihi seyir içerisinde günümüze kadar yapılanları ele aldık. Günümüzde yapılan tercümeler, tam ve mütekamil olmaları açısından bilhassa işlenmiştir. Bu arada Kur'an ilimleri konusundaki diğer eserlere de kısaca temas edilmiştir. Bu makaleyle, kültür mirasımızın köklerinden birini oluşturan Uygur Türklerinin bilhassa Kur'an eksenli çalışmalarının tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uygurlar, İslamiyet, Kur'an, tercüme, tefsir

Giriş

Müslümanlar, kutsal kitapları olan Kur'an'ı anlamak ve anlatmak için öteden beri hummalı çalışmalar içine girmişlerdir. Tarih, bu uğurda sarf edilen gayretlerin şahididir. Esasında Kur'an'ı anlamak ve anlatmak, bizzat Kur'an'ın istediği bir husustur. Pek çok ayette bu yönde emirler vardır. Buralarda insanlar onu anlamaya davet edilmekte; ondan yüz çevirenler de kınanmaktadır.

Müslümanlar bu ilâhî emrin gereğini yerine getirmek üzere ilk dönemlerden itibaren büyük gayretler göstermişlerdir. Kur'an'ı en iyi anlayan ve anlatan şüphesiz ki Hz. Peygamber'dir. O her inen ayeti yazdırdığı gibi, değişik vesilelerle bu ayetlerden neyin murat edildiğini de ashabına açıklamıştır.

---

* İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi/ İSTANBUL
hidayet@istanbul.edu.tr

Onun vefatından sonra ashabı da aynı minval üzere hareket etmiş, hem vahyin canlı birer şahidi olmak, hem de Hz.Peygamber'in dizinin dibinde yetişmiş olmaktan dolayı çok iyi öğrendikleri Kur'an'ı sonraki nesillere anlatmak için büyük çaba sarf etmişlerdir. Hz.Peygamber'in özel duasına mazhar olan ve bu duanın bereketiyle ilmi kat kat artmış olan Abdullah b. Abbâs (v. 68/687), Kur'an'ın manalarını halka anlatmadaki maharetinden dolayı halk arasında "Tercümânü'l-Kur'ân" diye adlandırılmıştı. Abdullah b. Mesûd (v. 34/654), Ali b. Ebî Tâlib (v. 40/660), Ubeyy b. Ka'b (v. 30/650) ve daha pek çok sahabî bu uğurda büyük gayret göstermişlerdir.

Kur'an'ı anlama ve anlatma yönündeki gayretler sahabeden sonra Tabiîn, Tebeu't-Tabiîn ve diğer nesiller tarafından da sürdürülmüştür. İslam'a yeni giren bölgelerde de bu gayretler devam etmiştir. Büyük guruplar halinde İslam'a girmiş bulunan Türkler, bu uğurda büyük emek sarf eden toplumlardandır. Biz bu makalemizde bilhassa Uygur Türklerinin Kur'an'ı anlama yönündeki çalışmaları üzerinde duracağız.

I - UYGUR TÜRKLERİ VE İSLAMİYETE GİRİŞLERİ

1 – Uygur Türkleri

Türkler dünyanın en eski kavimlerinden biri olup, takriben dört bin yıllık bir tarihe sahiptirler. Dünya siyaset sahnesinde hemen hemen her dönemde etkin rol almış olan Türk toplumu, kalabalık nüfusu ve yaygın coğrafyası ile de dikkat çekmiştir. Orta Asya'da neşvü nema bulan Türkler, farklı oymaklar halinde yaşamışlar ve buldukları bölgenin, coğrafyanın ve şartların durumuna göre kimi zaman göçebe bir hayat yaşamışlar, kimi zaman da yerleşik hayata bağlanmışlardır (*Kafesoğlu 1988: XII/II/142; Saray 1997: 25*).

Türklerin en eski ve en önemli boylarından biri olan Uygurlar ise, bugün Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan Şincang Uygur Özerk Bölgesinde yaşamaktadırlar. Kaynakların verdiği bilgilere göre Uygurlar ilk kez 744-745 yıllarında müstakil bir devlet olarak ortaya çıkmışlardır. Bundan önceki dönemlerde sırasıyla Hunların, Juan-juanların (Avarlar) ve Göktürklerin hakimiyeti altında yaşamışlardır. Bu dönemlerde de daima güçlü ve önemli bir boy olarak bilinmişlerdir. Uygurlar, müstakil bir devlet kurmadan önce Töles boyları içinde yer almışlar ve çoğunlukla da onların önderliğini yapmışlardır. Bu arada gayet güçlü olan Karluk, Basmil ve Türgeş boyları da Töles birliğine katılmışlardır Töles boyları, Göktürklerin zayıflamaya yüz tuttuğu yıllarda Çinlilerin de yardımını alarak onlara karşı ayaklanmış ve

yıkılmalarına sebep olmuşlardır. Göktürklerin yıkılmasından sonra bu boylar arasında iktidar mücadelesi başlamış; Karluklarla anlaşılan Uygurlar, önce Basmilleri yenmiş, sonra da Karlukları saf dışı bırakarak iktidarı ellerine geçirmişler ve devletlerini kurmuşlardır. Başlarına Kutluk Bilge Kül Kağan'ın geçtiği Uygurlar, takriben yüzyıl güçlü bir şekilde hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Uygurlar bu dönemlerde komşu boylar ve kabilelerle giriştikleri savaşlarda galibiyet elde ederek sınırlarını daha da genişletmişlerdir. 751 yılında cereyan eden Talas savaşında, Çinlilerin Müslüman Araplara yenilmesiyle Çin'deki önemli Tarım havzaları Uygurların eline geçmiş ve Çin üzerindeki etkileri daha fazla artmıştır. Bu arada Çin'de meydana gelen ayaklanmalar üzerine, yardım talep eden Çin imparatoruna destek veren Uygur kağanı Böğü Han (759-779), Çin'in bir müttefiki olmuş ve 762 yılında Mani dinini seçerek, bu dinin alimlerini ülkesine getirmiştir. Böylece Mani dininin Uygurlar arasında yayılmasını sağlamıştır. Kısa bir süre içerisinde bir çok Uygur şehrinde Mani mabetleri inşa edilmiş ve Maniheizm, Uygurların dini olmuştur (Ögel 1948: 17-24; Tekin 1962: 5-6; Gömeç 1997: 14-56).

Ancak bir süre sonra, başta aralarında çıkan iktidar mücadelesi olmak üzere iç ve dış nedenlerden dolayı zayıflamaya başlamışlar ve Kırgızların 840 tarihinde başkentleri olan Kara Balgasun'u ele geçirmeleriyle devletlerini yitirmişlerdir. Kırgızlar, Uygurların büyük kısmını kılıçtan geçirmişler; geriye kalanlar ise kaçarak Çin sınırları yakınlarında muhtelif bölgelere yerleşmişlerdir. Bundan sonraki yıllarda Çin'e tabi olarak yaşayan Uygurlar, zaman zaman bazı başarılar elde etmişlerse de yeni bir devlet kuramamışlardır. Sarı Uygurlar, Sha-Chou Uygurları, Kao-Ch'ang Uygurları gibi adlarla uzun süre varlıklarını sürdüren Uygurlar, nihayet Moğolların bölgeye hakim olmalarıyla onların tabiiyetine geçmişlerdir (İzgi 1986: 41-50; Yazıcı 2002: 131-134).

Uygurlar hakkında en eski kayıtlara, miladi beşinci yüzyıldan bahseden Çin kaynaklarında rastlanır. Bu dönemde Çinlilerin kendilerine Kao-Ch'e dedikleri kaydediliyor (İzgi 1986). Altıncı yüzyıldan sonraki Çin Sülale Yıllıklarında da Uygurlardan sık sık söz edilir ve buralarda kendilerine Çince Hui-ho denir. "Uygur" adının Çin kaynaklarındaki transkripsiyonunun Hoi-ho, Vei-ho, Wei-ho, Wei-wu gibi şekillerde olduğu da kaydediliyor (Kafesoğlu 1988: XII/III179; Gömeç 1997: 12-13; Saray 1997: 32).

Kaşgarlı Mahmud'un (1985: I/111-113) verdiği bilgilere göre, Uygur, beş şehirli bir vilayetin adıdır ki, bu şehirleri Zülkarneyn yaptırmıştır: "Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde, Türk hakani ona dört bin adam

göndermiş; tolgalarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi, arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn bunlara şaşa kalmış ve (اینان خود خوردند) "înân hûzhûrend" demiş. "Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar; çünkü bunların elinden av kurtulmaz; istedikleri zaman avlayıp yiyebilirler" demek istemiş ve bu vilayete (خذ خر) "huzhur" adı verilmiş. Sonraları (خ) "h" harfî, (أ) "elif"e çevrilmiş... (خ) "h" harfî elife çevrilince, (خذ) "huz" kelimesindeki (ذ) "zâl" harfî de (ي) "ye"ye çevrilmiştir... Bundan sonra (خر) "hur" kelimesindeki (خ) "h" harfî (غ) "ğayn" yapılmıştır (*Kaşgarlı 1985: I/111-113. Ayrıca bk. Banguoğlu 1958: 96-97*). Böylece, (أیغر) "uygur" olmuştur.

Uygur kelimesine yazılı belgelerde ilk olarak 717 yılındaki ayaklanmalar dolayısıyla Orhun Kitabelerinde rastlanır (*İzgi, 1986: 14; Gömeç, 1997: 11*). Çin kaynaklarında Uygur kelimesi, şahin süratiyle dolaşıp saldıran anlamında kullanılmıştır. Uygur adının akraba ve müttefik anlamına geldiği de söylenmiştir. (*Kafesoğlu 1988: XII/III179; Saray 1997: 32*).

Yukarıda Kırgızların Uygur devletini yıkmasıyla, Uygurların muhtelif bölgelere dağıldığından bahsetmiştik. Daha sonra kurulacak olan Karahanlı Devletinin de Uygurların bir devamı olduğu belirtilmektedir (*Yazıcı, 2002:130*). Nitekim onların bir adı da Türkistan Uygur Hanları'dır. Esasında Karahanlılar, tarihi kaynaklarda bu isim yanında ayrıca, İlek Hanları, Türkistan Hakanları gibi adlarla bilinirler. Onlara Karahanlı adını 1874 yılında yazdığı bir makalede V.V. Grigorev adındaki bir araştırmacının verdiği belirtiliyor (*Pritsak 1977: VI/251; Yazıcı 2002: 130*). Omelyan Pritsak (1977: VI/252), Karahanlılar'ın, Karluk Hanedanı'ndan geldiklerini iddia etmişti ve onun bu iddiası, araştırmacıların ekseriyeti arasında kabul görmüştü. Ancak son zamanlarda Karahanlılar üzerinde yapılan ciddi çalışmalarla, Karahanlılar'ın, Uygurların bir kolu olan Yağmalar tarafından kurulduğu tesbit edilmiştir (*Yazıcı 2002: 130*).

Karahanlı Devleti, Ötüken'deki Uygur Devletinin Kırgızlar tarafından yıkılmasının ardından Bilge Kül Kadir Han tarafından kurulmuştur. Vefatından sonra onun yerine geçen oğlu Oğulcak Kadir Han zamanında, yeğeni Satuk Buğra Han (v. 955 veya 959), Ebû Nasr isimli bir Sâmânî şeyhzâde veya sûfî vâizler tavassutuyla Müslüman olmuş ve Abdülkerim adını almıştır. Ardından amcası Oğulcak Han'a karşı taht mücadelesine girişmiş ve galip gelerek iktidarı eline geçirmiştir. Sonra da İslamiyeti resmi din olarak ilan etmiş; Kaşgar'da İslam'ın hakimiyetini tamamıyla

kurduktan sonra, diğer Türk boyları arasında da yayılması için uğraş vermiştir (*Pritsak 1977: VI/253; Saray 1997: 48-49; Yazıcı 2002: 131*).

Karahanlılar dönemi Türk kültür tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu dönem, pek çok destan ve şiire konu olmuş, methedilmiştir. Ancak bir süre sonra Karahanlılar arasında taht mücadelesi başlamış, ülke Doğu ve Batı Karahanlılar diye bölünmüştür. Daha sonra her iki devlet de ortadan kaldırılmıştır. Moğolların bölgeye hakim olmasıyla diğer tüm Türk boyları gibi bunlar da Moğolların denetimi altına girmişleridir (*Buğra 1952: 14; Kurban 1995: 11*). Ancak gerek Cengiz Han döneminde, gerekse onun çocuklarının kurduğu Çağatay Hanlığı zamanında hükümet işleri ve kültür etkinlikleri genelde Uygurların elinde olmuştur (*Çağatay 1943: 77-79; Kafesoğlu 1988: XII/III/183*).

Doğu Türkistan tarihindeki ikinci önemli devir, Seidiye Hanlığı devridir. 1515 yılında Seyyid Han (1484-1533), Kaşgar'daki yönetimle girdiği mücadelede galip gelerek bölgeye hakim olmuş, toplanan halk, kendisini "Doğu Türkistan'ın ulu hakani" ilan etmiştir. Ancak mistik-sûfi yönü ağır basan bu devlet, ülkede son derece etkili olan hocalar arasında çıkan iktidar mücadelesi sonunda iyice zayıflamış ve nihayet 1679 senesinde Kalmuklar tarafından ortadan kaldırılmıştır (*Buğra 1952: 18; Saray, 1988: XII/III/424*). Bundan sonra, Kalmukların yardımıyla başa geçen "Hocalar Devri" başlamıştır. Ancak, bu dönemde tamamen Kalmuklara bağlı olarak yaşayan Uygurlar, herhangi bir varlık gösterememişlerdir. 77 yıl süren Hocalar devri, Uygur Türkleri için karanlık günlerin başlangıcı olan Çin İstilasası ile son bulmuştur (*Kurban 1995: 29*).

Doğu Türkistan, 1758 yılından itibaren Çin saldırılarına hedef olmuştur. Yakub Beg zamanında bir süre bağımsızlık kazanmışsa da, bu, kısa sürmüş ve Çinliler yeniden bölgeye hakim olmuş ve bölgesinin adını, 1884 yılında, Çin İmparatorluğunun 19. vilayeti olarak, "yeni topraklar" anlamında "Hsin-çiyang (Sinkiang)" (Şincang) olarak değiştirmişlerdir (*Havıt 1995: 135-155; Saray 1997: 111-128; Kurban 1992: 10-11*).

Bu dönemde bölgede gizli de olsa bağımsızlık faaliyetleri devam etmiştir. Bir dizi isyanlar yapılmıştır. Nihayet Sabit Damullah, Hoca Niyazi Hacı ve Mehmet Emin Buğra'nın yönetiminde yapılan isyanlar sonunda 12 Kasım 1933 tarihinde Kaşgar'da "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti" kurulmuştur. Ne var ki bir yıl devam edebilen bu devlet, gerek içten,

gerekse dıştan gelen saldırılar sonunda yıkılarak son bulmuştur (*Buğra 1952: 28-47; Hayit 1975: 311-322; Alptekin 1992: 153-160*).

Doğu Türkistanlılar, 1944 yılında yeniden bir “Şarki Türkistan Cumhuriyeti” kurmaya muvaffak olmuşlardır. Ancak 1949 yılında Cumhuriyetin reisi ve devlet adamlarından beş kişinin bir suikast sonucu düşen uçakta hayatlarını kaybetmeleri ile bu süreç de sona ermiştir. Çin Hükümeti bir ihtilal ile yeniden bölgeye hakim olmuştur (*Buğra 1952: 56-67; Hayit 1975: 327-330; Alptekin 1992: 173-214; Kurban 1992: 15*). 1955 yılında bölgenin adı “Şincang Uygur Özerk Otonom Bölgesi” olarak değiştirilmiştir. Doğu Türkistanlılar, daha sonra defalarca bağımsızlık teşebbüslerine girişmelerine rağmen, herhangi bir başarı elde edememişler ve hâlen Doğu Türkistan, Şincang adıyla Çin’in bir eyaleti durumundadır (*Buğra 1952: 88-94; Alptekin 1992: 259-275*).

Kuzeybatı Çin’de yer alan Şincang, 1.800.000 km² yüzölçüme sahip olup, Batı Türkistan, Çin, Hindistan, Pakistan gibi ülkelerle çevrili büyük bir bölgedir. Bölgedeki siyasal konjonktürün sağlıklı bir nüfus sayımının yapılmasına elverişli olmamasından dolayı kesin bir rakam verilememekle birlikte, Uygur Türkleri çoğunlukta olmak üzere bölgede 20 milyonun üstünde Türk yaşadığı söylenmektedir. (*Buğra 1952: 5; Alptekin 1992: 23-24; İlyar 1997: 43; Saray 1997: 24*).

2 – Uygurların İslamiyet'e Girişi

İslam Tarihçileri, İslamiyet’in hicri I. yüzyılın sonlarında bölgede yayılmaya başladığını kaydetmektedirler. Gerek İbn Cerîr et-Taberî (v. 310/922), gerekse İbnu'l-Esîr (v. 630/1233) ve İbn Kesîr (v. 774/1372) gibi ünlü Müslüman tarihçiler, Emevilerin Maverâünnehir bölgesi komutanı Kuteybe b. Müslim’in (öld. 97/715) Kaşgar ve diğer şehirleri ele geçirmesinden ve bölgede İslamiyet’in yaygınlaşması için yaptığı faaliyetlerinden uzun uzun bahsetmektedirler (*et-Taberî 1407/1987: III/682-687; IV/2-11; İbnu'l-Esîr 1986: 13-25; İbn Kesîr 1418/1998: XII/439-457. Ayrıca bk. Kitapçı 1991: 244-272*). Aynı konuya temas eden en-Nerşehî de (v. 348/959) Târîhu Buhârâ adlı eserinde (t.y.: 74), Buhara halkının h. 85’li yıllarda komutan Kuteybe’nin eliyle İslam’a girdiklerini anlatmaktadır. Nerşehî’nin verdiği bilgiye göre, Kuteybe bölge halkından her birini, kendi evinde bir Müslüman Arabı buldurmaya mecbur etmiştir. Bu kişi ev halkına bir yandan Müslümanlığı öğretirken, bir yandan da onların başında bir bekçi görevi yapmıştır (*Vambery t.y.: 67*).

Kuteybe, ayrıca askerlerine bölge halkının kızlarıyla evlenmeyi emretmiştir. (*Muhammed 1312/1992: 88-89, 97*).

Yukarıda Karahanlıların İslam'a girişlerinden ve ardından da bu dinin diğer Türk boyları arasında da yaygınlaşması için uğraş verdiklerinden bahsetmiştik. Ancak İslamiyet, Türkler arasında sadece Karahanlıların faaliyetleriyle yayılmış değildir. Esasen çok büyük bir nüfusa sahip olan ve geniş bir bölgeye yayılmış bulunan Türk boylarının bir kısmı Müslüman olmuşken, diğer bir kısmının bundan haberi bile yoktu. Ancak Abbasiler döneminde bilhassa Batı Türkistan bölgesinde yaşayan bazı Türk boylarının büyük kitleler halinde İslam'a girdikleri kaydedilmektedir (*Yazıcı 2002: 55-56*). Dolayısıyla Karahanlılar Devleti kurulmadan önce, Batı Türkistan Türklerinin bir kısmı Müslüman olmuştu. Gerek aralarındaki akrabalık bağları, gerekse ticari münasebetler dolayısıyla Doğu ile Batı Türkistan Türkleri arasında sıkı ilişkiler vardı. İşte bu ilişkinin de etkisiyle Batı Türkleri arasında yaygın olan İslamiyet, kısa bir süre sonra hicri üçüncü asır içinde Doğu Türkistanlılar tarafından da kabul edildi. Böylece İslamiyet, Çin sınırına dayanmış oldu. Bununla beraber henüz bütün halk Müslüman olmuş değildi. Nitekim Karahanlılar döneminde Doğu Türkistan'ın doğusunda küçük bir devletçik halinde yaşayan bazı Uygur kabileleri henüz Müslüman olmamışlardı. Bunlar Budist idiler ve parlak bir medeniyetleri vardı (*Çağatay 1943; 77-88*). Ayrıca İslam dininin Kansu'ya doğru yolunu da kesiyorlardı. Divanü Lugati't-Türk'te, İslamiyet'e girmiş olan Karahanlıların, "müslim" (Müslüman); henüz Müslüman olmamış olan Uygurların ise, "kâfirûn" (kâfirler) ya da "kafaratu Uygur" (Uygur Kâfirleri) diye nitelendirildikleri veya hakaret anlamına gelen Türkçe bir kelime olan "tat" ile isimlendirildikleri belirtiliyor (*Banguoğlu 1958: 97-98*). Budist olan bu Uygurlarla Karahanlılar arasında zaman zaman cereyan eden savaşlar ve Müslüman Karahanlıların galibiyetleri ile ilgili bilgiler de Divan'ın muhtelif yerlerinde geçmektedir (*Bk. Banguoğlu 1958: 103-106*). Bunlar ancak Moğollar'ın İslamiyet'e girmelerinden sonra, XIV. yüzyılda Müslüman olacak; bu sayede İslam dini Kansu'da yayılacak, oradan da Yün-an'a, yani Güneydoğu Çin'e atlayacaktır (*Caferoğlu 1974: II/42*).

II - UYGURLARDA KUR'AN ÇALIŞMALARI

A – Uygurlarda Kur'an Eğitimi

Yukarıda aralarında Uygurların da yer aldığı Türk boylarının İslam'a girişlerinden bahsettik. Türkler daha önce girdikleri Maniheizm, Budizm gibi din-

lerin daha iyi öğrenilmesi ve halk arasında yaygınlaşması için gayret gösterdikleri gibi (*Tekin 1962: 5-6; İnan 1961:4*), yeni girdikleri İslam Dini'nin yayılması için de büyük çaba sarf etmişlerdir. Bu amaçla camiler inşa etmiş; eğitimin yaygınlaşması için de medreseler kurmuşlardır. Ne var ki, daha önce intisap ettikleri dinlerin kutsal metinlerini kendi dillerine çeviren ve dîni eğitimi kendi dillerinde yürüten Türkler, İslamiyet'e girdikten sonra, kendi dillerinden ziyade, yeni girdikleri dinin orijinal dili olan Arapça ile eğitime ağırlık vermişlerdir. Bu maksatla, Samani Devletinden yardım talep etmişler; bu talep üzerine, bölgede görev yapan Tefsir, Hadis ve Fıkıh alimlerinden bazıları Doğu Türkistan'a gelerek eğitim faaliyetlerinde bulunmuşlardır (*Saray 1997: 48*). Bu hummalı çalışmaların sonucu olarak başkent Kaşgar, 840-1212 tarihleri arasında yalnız Uygur Türklerinin değil, Türk – İslam aleminin mühim kültür ve eğitim merkezlerinden biri haline gelmiştir (*Arat 1977: VI/407*). Civar memleketlerden çok sayıda öğrenci, tahsil için Kaşgar'a gelir olmuştur. Onların ilim ihtiyaçlarına cevap vermek için şehirde pek çok medrese kurulmuştur. Hanlık Medresesi, Eyd Gah Medresesi, Orda Aldı Medresesi, Vanglık Medresesi, Çarsu ve Meyva Pazarı Medresesi gibi eğitim merkezleri bunların ünlülerindendir. Saçıye Medresesi, Hamidiye Medresesi ve Mahmudiye Medresesi gibi medreseler, yüksek eğitim alanında eğitim veren önemli kurumlardı. Bu medreselerde dönemin ünlü alimleri olan Hüseyin b. Halef (v. 484/1091), Seyyid Celaluddin Bağdâdî, Hoca Yakup Suzukî, Hüseyin Feyzullah, Cemalettin Kaşgarî, Reşid b. Ali Kaşgarî (v. 476/1083), İmaduddin Kaşgarî gibi alimler ders vermişlerdir. Kaşgarlı Mahmut da buradaki medreselerden Mahmudiye'de sekiz yıl müderrislik yapmıştır. Temelini Kur'an eğitiminin oluşturduğu bu medreselerde tabii ilimler yanında, aralarında Tefsir ve Kıraat'in yer aldığı dîni dersler de okutuluyordu. Yine Kaşgar'da bulunan ve Doğu ile Batı aleminin yetiştirdiği pek çok alimin kitap veya tercümeleriyle dolu olan Mesud kütüphanesi de bilim adamları yanında ayrıca öğrencilerin ve halkın hizmetinde bulunuyordu (*Arat 1977: 407-408; Alptekin 1978: 110-111; Muti 2002: 301-304*).

Gerçi bu zamanlarda yazılan Kur'an tefsiri ile ilgili kitaplar bize ulaşmamıştır, ancak, medreselerde Kur'an tefsirine ne kadar önem verildiğini anlamak zor değildir. Yeni bir dine girmiş olanların, o dinin temel kaynağını öğrenmeye büyük gayret gösterecekleri muhakkaktır. Karahanlılar döneminde bölgede yaşayan Müslüman Türkler, bu maksatla yeni seçtikleri İslam Dininin temel kaynağı olan Kur'an'ı öğrenmek için çok çaba sarf etmiş ve medreselerinde Kur'an eğitimine; onun tefsirine büyük ö-

nem vermişlerdir. Esasen bu devirlerde yazılan bazı eserlere bakıldığında da Kur'an-ı Kerim'den ne kadar çok etkilendiği açıkça görülebilir.

B – İlk Türk Kültür Eserlerinde Kur'an'ın Tesiri ve Tercümesi Girişimleri

Yukarıda İslamiyetin Türkler arasında yayılmasından sonra, Arapça ile eğitime büyük önem verilmeye başladığına ve bu amaçla medreseler kurulduğuna işaret etmiştik. O dönemlerde genel anlayış böyle olmakla beraber, Türk diliyle eserlerin meydana getirilmesi ve Kur'an'ın Türkçeye tercümesi yönünde de bazı girişimlerin olduğu görülmektedir. Esasen bu dönemin en önemli eserlerinden biri olan Kaşgarlı Mahmud'un Divânu Lugati't-Türk adlı eseri, Arapçayı önemseyip Türkçeyi küçümseyen zihniyete karşı yazılmış bir kitaptır (*Yazıcı 2002: 157*). Aşağıda Türk kültür mirasının en önemli belgelerinden olan bu eserlerden bazıları kısaca tanıtılacak ve Türkçe Kur'an tercümesi hareketine öncülük yapmaları açısından üzerinde durulacaktır. Bilindiği gibi, ileride işleyeceğimiz ilk Türkçe Kur'an tercümesi nüshaları da bu dönemde meydana getirilmişlerdir (*Yazıcı 2002: 162*).

Türkler, Müslümanlığı kabul ettikleri dönemlerde Uygur yazı dilini kullanıyorlardı (*Çağatay 1943: 77-88; Banguoğlu 1958: 87-88; Temir 1964: 143-144*). Binaenaleyh, aralarında Kur'an tercümelerinin de yer aldığı bu dönemde meydana getirilen Türkçe eserler bu alfabeyle yapılmış olmalıdır. Ne var ki, şu ana kadar, Uygur alfabesiyle yapılmış Kur'an tercümesi bulunmuş değildir. Ancak, bazı eserlerde, bu alfabeyle yapılmış birkaç ayete rastlamak mümkündür. Nitekim, Reşit Rahmeti Arat'ın (v.1964) neşrettiği Edip Ahmet b.Mahmut Yükneki'nin Atabetü'l-Hakayık adlı eserinde, Al-İmran, 3/134,146,185; en-Nahl, 16/96; el-Hacc, 22/61; ez-Zuhruf, 43/32; el-İnşirah, 94/5-6 bazı ayetlerin tercümesinin, bu alfabeyle geçtiği belirtilmektedir (*Hamidullah 1964: 66; Yazıcı 2002: 160*).

Bu ayetlerden bazılarının tercümeleri, sadece Uygur yazısıyla, bazılarının ise, hem Uygur, hem de Arap yazısıyladır. Ancak, bütün bunlarda, tam ve lafzî tercümeden ziyade, nazmî mana verilmiştir (*Hamidullah 1964: 66; ay. mü. 1993: 108*). Atabetü'l-Hakayık'ın telif yeri ve tarihi belli olmamakla beraber Karahanlı Türkçesi'nin son zamanlarına ait olduğu belirtilmektedir. Eser üzerinde inceleme yapan araştırmacılar, müellif Yükneki'nin başta tefsir ve hadis olmak üzere dîni ilimlere iyi derecede vâkıf olduğunu ve işlenen konularda daima ayet ve hadislerle telmihte

bulduğunu kaydetmektedirler (*Alptekin 1978: 48; Köprülü 1981: 176; Yüce 1988: 464*).

Bundan başka Kutadgu Bilig'te de bazı ayetlerin tercümesine tesadüf edilmektedir. Öneme binaen bu eseri biraz daha yakından incelemek ve tercümesi yapılan ayetlere işaret etmek istiyoruz.

1 – Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig, Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından 462/1069-1070 tarihinde Türklerin İslam'a girmelerinden kısa bir süre sonra yazılmış bir eserdir. Türk dili ve kültürü yönünden büyük önemi olan bu eser, sadece Karahanlılar devrindeki Uygur ve diğer Türk topluluklarının eski hayatını anlayabilmek için birinci derecedeki bir materyal değil, aynı zamanda Uygurların milli kültürü yaratışta büyük katkılarda bulunduğunu anlatan çok önemli bir tarihi vesikadır (*Arat 1977: VI/1038-1039; Alptekin 1978: 45-46*). Eserde bulunan sosyal ve dînî motifleri inceleyenler, öncelikle Allah'a ibadet edilmesi yönündeki emirlere itaatin tavsiye edildiğini belirtiyorlar. Eserde doğruluk ve adalet kavramlarına çok önem verilmektedir. Servet, yücelik, dünya ve ahirette saadete kavuşmak, ancak doğruluk ve adaletle mümkündür. Daha birçok dînî mefhum, Kutadgu Bilig'te işlenmiş, pek çok sosyal ve dînî konu gayet net, çarpıcı bir üslupla dile getirilmiştir (*Cilacı 1987: 10-17; Kara 1991: 565-67*).

2 – Kutadgu Bilig'de Tercümesi Geçen Bazı Kur'an Ayetleri

Dînî motiflerin yoğun bir şekilde işlendiği eserde, bazı ayetlerin tercümesine yer verildiği de görülmektedir:

"Bayat atı birle sözüg başladım; törütgen igidgen keçürgen idim."

Yani, "Yaratan, yetiştiren ve göçüren Rabbim olan Tanrı'nın adı ile söze başladım."

Bu ifadeler Fâtiha suresinin ilk ayeti olan Bismelenin tercümesi mahiyetindedir (*Ersoylu 1981: 18*). Bu ayet, aynı zamanda "O Süleyman'dan (geliyor) ve Rahman, Rahim Allah'ın adıyla (başlamakta)dır." şeklinde 27. sure olan Neml suresinin 30. ayetinde de geçmektedir.

"Tiledi, törüttü bu bolmış kamuğ; Bir ök bol tidi boldı kalmış kamuğ."

Yani, "İstedi ve bütün bu varlıkları yarattı; bir kere ol! dedi, bütün diledikleri oldu."

Bu beyitlerin manası, şu ayetlerde görülmektedir: "Biz bir şey(in olması-nı) istediğimiz zaman söyleyeceğimiz söz, sadece "ol!" dememizdir; derhal olurur." (en-Nahl 16/40). "O göklerin ve yerin yaratıcısıdır. Bir şeyi yaratmak istedi mi, ona sadece "ol!" der, o da hemen olurur." (el-Bakara 2/117) (*Ersoylu 1981: 20*).

"Kamuğ barça munglug törütülmüşi; Mungı yok idi bir angar yok işi." Yani, "Bütün bu yaratılmış olanlar O'na muhtaçtır; muhtaç olmayan yalnız Tanrı'dır; O'nun eşi yoktur."

Bu beyitler de "Ey insanlar, siz Allah'a muhtaçsınız; Allah ise, zengin ve hamde layık olan O'dur" anlamındaki Fatır suresi 15. ayetin tercümesi mahiyetindedir (*Ersoylu 1981: 21*). Ayrıca, "her şeyin varlığını ve bekasını Allah'a borçlu; her şeyin O'na muhtaç olduğu; O'nun ise hiçbir şeye muhtaç olmadığı" anlamına gelen ve İhlas suresi 2. ayetinde geçen "Samed"'in de tercümesini kapsamaktadır.

"Şükür kıl ay nimet idisi unur; Şükür kılsa nimet bayat artturur."

"Ey nimet sahibi olan muktedir kimse şükret; şükredersen, Tanrı nimeti artırır." anlamındaki bu beyit, İbrahim suresi 7. ayetin bir kısmının tercümesi mahiyetindedir (*Sofuoğlu 1989: 130*). Söz konusu ayette şöyle buyrulmaktadır: "Ve Rabbiniz size şöyle bildirmişti: Andolsun, şükrederseniz, elbette size daha fazla veririm; eğer nankörlük ederseniz, azabım pek çetindir."

"Kamuğ sen törüttüing ne erselering; Yokadur ne erse sen ök sen tirig."

Yani, "her varlığı sen yarattın. Varlık yok olur; baki kalan yalnız sensin". Bu beyit, Kasas suresi 88. ayetinde geçen "(...) O'nun zatından başka her şey helak olacaktır" kısmının çevirisi mahiyetindedir (*Ersoylu 1981: 27*).

Nisa suresi 48. ayette ve daha başka yerlerde Allah'ın eşsiz olduğu gerçeği dile getirilmiştir. Kutadgu Bilig'te bu anlamda şu beyti görüyoruz:

"Aya bir birikmez sanga bir adın; Kamu aşnuda sen ongdun kidin." (*Ersoylu 1981: 22*).

Allah'ın sıfatlarını ve isimlerini içeren pek çok ayetin tercümesi mahiyetinde beyitler Kutadgu Bilig'te geçmektedir (*Ersoylu 1981: 34*). Ayrıca İslam'ın ibadet konusundaki emirleri ile bazı haramları ve ahlâkî öğretileri; insanın acizliği gibi hususları içeren pek çok ayete de telmihte bulunmuş ve onların tercümesi mahiyetinde ifadelere yer verilmiştir (*Ersoy-*

lu 1981: 17-41; Cilacı 1987: 10-19; Sofuoğlu 1989: 127-180; Kara 1991: 49-85).

C – Türkler Tarafından Yapılmış Olan İlk Tam Kur'an Tercümeleri

Türkler, İslamiyet'e girdikten kısa bir süre sonra, tamamıyla olmasa bile büyük oranda Uygur alfabesini bırakarak, Arap harflerini kullanmaya başlamışlardır. Bu dönemden sonra, verdikleri eserlerin büyük kısmı bu harflerle yazılmıştır. Mevzuumuz olan Kur'an-ı Kerim tercümeleri de, bundan sonra hep Arap alfabesiyle yazıla gelmiştir. Nitekim kütüphanelerimizde mevcut eski Kur'an tercümelerinin tamamı bu alfabeyle yapılmıştır.

Aralarında Uygurların da yer aldığı Orta Asya'da yaşayan Türklerin dilinde tarih boyunca yapılmış olan Kur'an-ı Kerim tercümelerine gelince, yazılış tarihi ve müellifi belli olmayan birkaç nüsha Kur'an tercümesi ve tefsiri ile karşı karşıyayız. Türkçe ilk tam Kur'an tercümesi, Türklerin toplu olarak İslamiyet'e girdikleri dönemlerde takriben hicri V, miladi XI. asrın başlarında, daha evvel yapılmış olan Farsça tercüme tarzında hazırlanmıştır. Kaynakların kaydettiğine göre, Samanoğulları emiri Mansur b.Nuh'un (m. 961-976) isteği üzerine, Taberî tefsirinin hülâsası ile beraber Kur'an-ı Kerim Farsça'ya çevrilmiştir. Bu tercüme heyetinde, Horasanlı ve Maverünnehirli Türk alimler de vardı. Zeki Velidi Togan'a göre (1959-1960: 135; ay. mü. 1971: 19), ilk Türkçe Kur'an tercümesi, bu heyet içinde yer alan Türk alimler tarafından bu dönemlerde gerçekleştirilmiş olmalıdır. Bu ilk tercüme, Farsça ilk tercüme tarzında olup, satır arası kelime kelime tercüme şeklinde yapılmıştır (Ayrıca bk. Erdoğan 1938: 47; Eckmann 1975: 16-17; Pearson 1981: V/430).

M. Fuad Köprülü ise (1981: 163), Türkçe'ye yapılan ilk Kur'an-ı Kerim tercümesinin, ilk Farsça tercümeden, yaklaşık bir asır sonraya tekabül ettiğini söylüyor. A.Kadir İnan da (1961: 8), bu görüşü destekleyen bilgiler vermektedir.

Ne yazık ki, bu ilk tercüme hakkında fazla malumata sahip değiliz. Zira, bu tercüme zamanımıza kadar gelememiştir. Tercümenin yapıldığı tarihi, tam olarak bilemediğimiz gibi, müterciminin kim veya kimler olduğunu da bilemiyoruz.

Buna karşılık, tercümenin muhtevası hakkında yeterli bilgiye sahibiz. Bugün, bu ilk aslı nüshadan istinsah edildiği belirtilen bazı tercümeler elde mevcuttur. Bunlar üzerinde, aşağıda kendilerinden bahsedeceğimiz

yetkili alimler ve araştırmacılar yeterli çalışmalar yapmış ve tercümenin dili, muhtevası, özellikleri hakkında geniş bilgi vermişlerdir.

Zeki Velidi Togan tarafından, 1914 yılında Buhara'da bulunan ve bazı kısımları eksik olan anonim tercümenin, yukarıda sözünü ettiğimiz asıl tercümenin istinsah edilen nüshalarından biri olduğu belirtilmiştir. Halen Leningrad Asya Müzesi Kütüphanesinde (Cod. Mus. As. 332 co Walidow 1914 no 2475) bulunduğu belirtilen nüshanın müstensih ve istinsah tarihi belli değildir. İnan, bu nüshaya "müellifi meçhul (anonim) tefsir" dendiğini söylemektedir. Tercüme üzerinde, kâşifi Z.Velidi Togan, W.W.Barthold, Rus profesör A.K.Borovkov, M.Fuad Köprülü, A.Kadir İnan gibi alimler, çalışmalar yapıp değerli bilgiler vermişlerdir (*İnan 1961: 9-10; Barthold 1962: 69-74; Togan 1971: 19; Köprülü, 1981: 162-164*). Buna göre tercümenin, baş tarafı ve ortasından bir kısım eksiktir. Kehif suresinin beşinci ayetiyle başlamaktadır. Birinci sayfa, Kur'an'ın onsekizinci suresi olan Kehif suresinin beşinci ayetinin ortasından başlamaktadır: İnan'ın latinize ettiği ayet, "Uluğ boldi bir söz çıkar ağızlarından aymasla meger yolgan" şeklinde geçmektedir. Günümüz Türkçe'sine ise "Söz olarak ne büyüktür ağızlarından çıkıveren! Onlar yalandan başka bir şey söylemiyorlar." diye çevrilmiştir. Nüshada zaman zaman Kur'an'da sözü geçen bazı kişiler ve onların kıssalarına yer verilmiştir. Nitekim Kehf suresi verilirken Ashab-ı Kehif ile Musa ve Hızır kıssaları anlatılmaktadır. Meryem suresinin tercümesinde ise Meryem ve İsa kıssaları verilmiştir. Hz. İbrahim'in putları kırması ve ateşe atılması ile Hz. Musa ve Firavun kıssası da anlatılmıştır. Nüshada Kur'an'da adı geçmeyen Hz. Ömer ile Hamza'nın müslüman olmaları da uzunca yer almıştır. İnan, bütün bu kıssaların orijinal nüshada olmadığını, müstensihler tarafından eklendiğini söylemektedir. Hac suresinin 15. ayetinden sonrası ile Fetih suresi arasındaki kısım yoktur. 48. sure olan Fetih suresinden itibaren Kur'an'ın sonuna kadarki kısımlar ise tamamdır. Yani baş tarafı gibi orta kısmından da 25 sure eksiktir. Eserin sonuna doğru tercümeden çok tefsire önem verilmiştir. Yine bu kısımlarda Farsça kelime ve cümleler çokça kullanılmıştır (*İnan, 1961: 9-10*).

İlk Türkçe tercümeden istinsah edilen ikinci nüsha ise, İstanbul'da bulunan Türk ve İslam Eserleri Müzesi 73 numarada kayıtlı olandır. Yerinde incelediğimiz ve sadece Kur'an-ı Kerim adı ile kayıtlı olan eser, 902 sayfadan ibarettir ve her sayfada dokuz satır vardır. Müze'nin 4 numaralı Yazma Eserler Defteri'nde de belirtildiği gibi (*rakam 73*) istinsah tarihi 734/1333'tir. İstinsah edip yaldızlayan, Muhammed b. el-Hâc Devletşâh eş-

Şîrâzî'dir. Esasen nüshanın 902. sayfasının son iki satırında hatim duasının hemen akabinde Arapça olarak "*ketebehu ve zehhebehu ad'afu ibâdillâhi va ahvacuhum el-muznib el-hâti' er-râci ilâ qvillâhi teâlâ Muhammed b. el-Hâc Devletşâh eş-Şîrâzî aslahallâhu hâlehu fî şuhûri sene arbaa ve selâsîne ve seb'a mie*" denilerek, buna işaret edilmektedir. Bu nüsha Kur'an'ın kelime kelime tam tercümesidir. Arapçaları iri, siyah harflerle ve sülüs hattı ile rahat okunabilecek şekilde yazılmıştır. Türkçeleri ise, satırların arasına ve her kelimenin altına Türkçe karşılığı gelecek şekilde kırmızı ve talik kırması bir yazı ile sıkıştırılmıştır. Fatiha suresi cetvel içerisinde ve iki sayfaya sığacak şekilde iri harflerle yazılmıştır. İlk sayfa beşinci ayetin ilk yarısı olan "*İyyâke na'budu*" ile bitmiştir. Surenin geri kalan kısmı üç satır halinde ikinci sayfaya yerleştirilmiştir. İlk sayfada surenin gayet güzel bir şekilde tezhip edilen başlık kısmında Arapça olarak "*es-sûre elletî yuzkeru fihâ fâtihatu'l-kitâb*" yazılıdır. Aynı şekildeki başlık, Fatiha suresinin geri kalan kısmının bulunduğu ikinci sayfada da mevcuttur ve orada bu ifadenin devamı olarak "*ve ummu'l-Kur'ân ve hiye seb'u âyâtin mekkiyyetun*" ibaresi mevcuttur. Burada, aynı zamanda "*fâtihatu'l-kitâb*" ve "*ummu'l-kur'ân*" diye de bilinen Fatiha suresinin zikredildiği; surenin yedi ayetten ibaret olduğu ve Mekke'de indiği belirtilmektedir. Fatiha suresinin yarısının yazılı olduğu birinci sayfanın altındaki tezhipli çerçeve içerisinde ise, "şüphesiz ki o değerli bir Kur'an'dır; saklı bir kitaptadır" anlamındaki Vâkıa suresinin 77 ve 78. ayetlerinin Arapçaları yazılıdır. İkinci sayfanın altında ise, yine aynı surenin "Ona temizlerden başkası dokunmaz" anlamındaki 79. ayetinin Arapçası vardır.

Üçüncü sayfadan itibaren Bakara suresi başlamaktadır. Bu surenin de tezhipli bir başlığı vardır. Orada Bakara suresinin 287 ayetten ibaret olduğu ve Mekke'de indiği Arapça olarak belirtilmektedir. Oysa tefsir usulü kaynaklarımızda Bakara suresinin 286 ayet olduğu ve Medine'de indiği belirtilir. Nitekim elde mevcut Kur'an nüshalarında da bu şekildedir. Surenin ayet sayısındaki küçük fark önemli olmayabilir; esasen nüshada hiçbir surede ayetlere numara verilmiş değildir. Bu farkın, besmelenin ayet sayılmasından veya sayımdaki bir yanlışlıktan kaynaklandığı söylenebilir. Ama surenin Mekke'de indiği ifadesi, tefsir usulü kaynaklarımızda verilen bilgilere ters düşmektedir. Tefsir usulü alimlerimize göre, Bakara suresi Medine'de inmiştir (*es-Suyûtî t.y.: I/10*). Orta Asya kökenli ünlü müfessir Cârullah ez-Zemaşerî (v. 538/1144) de (*1415/1995: I/30*) hicri 528 yılında bitirdiği (*ez-Zemaşerî 1415/1995: IV/820*) ve üzerinde durduğumuz tercümenin yazıldığı döneme yakın bir devirde yazılmış

olan meşhur tefsiri el-Keşşâfta, Bakara suresinin 286 ayet olup Medine'de indiğini belirtmektedir. Bu hatanın, müelliften mi, yoksa ondan uzun bir süre sonra istinsah edilen Devletşah'ın bu nüshasından mı kaynaklandığını tam olarak bilemiyoruz. Ama hemen şunu belirtelim ki, Türk ve İslam Eserleri Müzesinde inceleme fırsatı bulduğumuz diğer bazı Türkçe tercümelemlerde, Bakara suresinin 286 ayetten ibaret olduğu ve Medine'de indiği belirtilmektedir. Nitekim 74 numarada kayıtlı nüshada böyledir.

Diğer surelerin başında müzehhep çerçeveler yoktur; sadece surenin nerede indiği ve ayet sayısı belirtilmektedir. Ancak tercümenin son iki sayfası olan 899 ve 900. sayfalarda da aynı tezhip vardır ve buralarda yer alan Tebbet, İhlas, Felak ve Nas sureleri cetvel içerisinde verilmişlerdir. Sayfaların üst kısmındaki müzehhep çerçevede surelerin adları, kaç ayet oldukları ve nerede indikleri belirtilmiştir. Burada müfessirlerimizin ekseriyetinin aksine ve bizce gayet doğru olarak, Felak ve Nas surelerinin Mekke'de nazil olduğu belirtilmiştir. 899. sayfanın alt kısmındaki müzehhep çerçeve içerisinde Arapça olarak gayet güzel bir yazı ile, "*Rabbimiz, bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğriltme; bize katından bir rahmet ver. Kuşkusuz sen çok bağışlayansın*" anlamındaki Al-i İmrân suresinin 8. ayeti yazılmıştır. 900. sayfanın alt kısmında ise yine aynı şekilde müzehhep bir çerçeve içerisinde ve yine Arapça olarak gayet güzel bir hatla, "*Rabbimiz, senin indirdiğine inandık, elçiye uyduk; bizi şahitlerle beraber yaz!*" anlamına gelen aynı surenin 53. ayeti yazılmıştır. Ne yazık ki, bu yazılar zor okunacak kadar silik bir hal almıştır.

Nüsha ile ilgili olarak şu hususlara da işaret etmekte fayda görüyoruz: Nüsha 1962 yılında Sultan Abdülaziz'in döneminde (1861-1876) tamir görmüş ve restore edilmiştir. Bu husus, kapağın hemen arkasından gelen sayfada belirtilmektedir. Bakara suresinin ikinci sayfasında 15. ayetin baş kısmı olan "*Allâhu yestehziu*" kısmı restore edilip yeniden yazılmış; altına Türkçe karşılığı yazılmamıştır. Başka yerlerde de buna benzer durumlar vardır. Bakara suresinin başından itibaren, her tek sayfanın, sağ; her çift sayfanın sol kenarına, hizip ve aşırılara işaret ettiğini zannettiğimiz desenler vardır. Bunların bir kısmı yuvarlak, bir kısmı ise lale çiçeği şeklindedir. Bunların, sonlara doğru boyları kısalmaktadır. Cüz başları, Arapça olarak belirtilmiştir. 32. sayfada Bakara suresi 144. ayet yazılırken, "*Allah*" lafzı, ayet metni içerisine alınmamış, hemen kenarına yazılıp, altına da Türkçe olarak "*Tengri*" yazılmıştır. Bunun unutmaktan kaynaklandığını tahmin ediyoruz. Esasen başka yerlerde de bu örnekler var-

dır. Nüşanın sonunda sayfa 901 ve 902'de "*sadaka'l-lâhu'l-azîm ve sadaka rasûluhu'l-kerîm...*" diye başlayan bir hatim duası vardır. En sonunda ise, sonradan okuyanların yazdığını zannettiğimiz bazı karışık yazılar ve rakamlar vardır.

Nüşanın içinde daha önce sözü geçen nüshada olduğu gibi herhangi bir kıssa, hikâye veya tefsir yoktur. Tercümenin dilinin Oğuz (Doğu) Türkçesi olduğu söylenmiş; ancak Dîvânu Lügati't-Türk'e uyması, o zamanlar Türk boylarının ortak yazı dili olan Hakaniye dilinde yazılmış olması ihtimalini doğurmaktadır. Nitekim Prof. A. Zeki Velidi (1971: 19), bu nüshayı İlhanlılar devrinde Uygurlar'ın diliyle yazılmış olabileceğini söylemektedir. Müze'nin yazma eserler Defteri'nde de nüshanın, Uygurca bir tercüme olduğu ve Türklerin İslamiyet'i kabulü sıralarında yazıldığı belirtilmektedir. Eski Uygurların medeniyette çok ileri bir durumda olduklarına, dillerinin de tüm Türk topluluklarının ortak kültür ve edebiyat dili olduğuna işaret eden Türk dil araştırmacıları, Çağatay, Hakaniye, Karahanlı, Harizm, Özbek gibi lehçelerin esasının eski Uygurca olduğunu söylemektedirler. (Arat 1935: 83-88; Çağatay 1943: 77-88; Eckmann 1958: 115-116; Temir 1962: 143-148; Köprülü 1977; Buluç 1988: XII/II/457-459; İnan 1991: II/2-5). Bir süre önce Uygur Türkçesi ile ilgili bir sözlük yayımlayan Necipoviç Necip de, Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesinin ana unsurlarının Eski Uygurca olduğunu belirtmektedir (Necip 1995: önsöz). O halde bütün bu lehçelerde yazılmış Kur'an tercüme-meleri Uygurca olarak nitelendirilebilir.

Eser yukarıda da belirtildiği gibi, tamamen ilk Farsça tercüme tarzındadır. Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan nüshaların en eskisi olan tercümenin, hicri beşinci asra ait olduğu söylenen asıl tercümenin nüshası olduğu ve Buhara'da keşfedilen nüsha ile aynı kaynaktan geldiği söylenmiştir. Nitekim İnan (1961: 11), iki nüsha arasında karşılaştırma yaparak bu kaniya vardığını belirtmektedir Mesela iki nüshada da yukarıda verdiğimiz Kehif suresi dördüncü ayeti aynen tercüme edilmiştir. İnan (1961: 11), birbirinin aynı olan daha başka tercüme örnekleri de vermektedir. Abdulkadir Erdoğan ise (1938: 47), eserin dördüncü asra ait olduğunu iddia emektedir. Tercümedeki kelimelerin, hicri 466 (m.1073) yılında telif edilmiş olan Dîvânu Lügati't-Türk'ün topladığı lügatlere ve onun tahlillerine uygun olması ile Kur'an'da geçen dînî kelimelerin karşılımlarına, bundan (600) yıl önce bile kullanılmayan Türkçe mukabillerinin konulmuş olmasını bu iddiasını teyit için delil olarak getirmektedir.

İstanbul'daki Millet Kitaplığı Hekimoğlu Ali Paşa bölümü 951 numarada kayıtlı olan tercümenin de, yukarıda sözü edilen tercümenin nüshalarından biri olduğu belirtilmektedir. Nüshalar arasında karşılaştırmalar yapan İnan'a göre, bu son nüsha, dil bakımından diğer iki nüshadan daha yeni olmakla birlikte, imla bakımından onlara bağlıdır. Müstensihi belli olmayan tercümenin istinsah tarihi 764/1363'tür (*İnan, 1961: 11*).

Bunlardan başka, biri, Manchester'deki John Rylands kütüphanesinde (Arabic 760-773), diğeri de British Museum'de (or. 9515) mahfuz bulunan noksan iki nüsha daha vardır. Manchester'deki nüsha üzerinde Dr. Mingana'nın bir broşür yayınladığını belirten İnan (*1961: 12*), burada verilen bilgiler ve yer alan kelimelerden hareketle, bunun da onbirinci yüzyılda yazılmış olduğuna kanaat getirmektedir (*Ayrıca bk. Togan 1971: 19-20; İhsanoğlu, 1423/2002: 21*).

Togan (*1971: 20*), Leningrat'taki Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü kütüphanesi yazmaları arasında bulunan bir başka nüshadan söz etmektedir ki, bu nüsha da tarihsizdir ve müstensihi meçhuldür. Yukarıda verdiğimiz Türkçe Kur'an tercüme nüshaları, eski Orta Asya Türkçesi, yani o dönemde Türklerin ortak kültür ve edebiyat dili olan Uygur dili ile yazılmışlardır. Hepsi Orta Asya menşelidir. Gerek Togan, gerekse İnan ve Eckmann, yukarıda sözü geçen nüshalar üzerinde yaptıkları çalışmalar, araştırmalar ve karşılaştırmalar sonunda, hepsinin aynı orijinal kaynaktan istinsah edildikleri, müstensihten kaynaklanan kelime, ifade ve cümle farklılıkları gibi değişikliklere rağmen, aralarında büyük benzerlik bulunduğu kanaatine varmışlardır (*İnan 1961: 12-14; ay. mü. 1960: 79-87; Togan 1971: 19-20; Eckmann 1975: 16-24. Ayrıca Hamidullah 1965: 66-77*).

Burada işaret edilmesi gereken diğer bir eser de Konya Mevlana Müzesi Kitaplığı 6624/921 numarada kayıtlı olan ve kataloglarda Türkçe-Uygurca-Çağatayca Tefsir diye geçen eserdir. Müellifi gibi müstensihi de belli olmayan ve 951/1544 tarihinde istinsah edilen eserin, 1490 yılından sonra telif edilmiş olabileceğine işaret edilmektedir (*İnan, 1991: II/137*). Bilindiği gibi Türkler, İslam'a girdikten bir süre sonra önce Arapça'ya, sonra onunla beraber Farsça'ya büyük önem vermeye başladılar; eğitim dili olarak Arapça'yı kullandılar ve bilhassa dini içerikli olanlar başta olmak üzere eserlerinin büyük kısmını Arapça veya Farsça ile yazmaya başladılar (*Akyüz 1988: XII/II/531*). İşte bu dönemlerde Türkçe'ye çok önem veren Ubeydullah, Özbek Hanlığının başına geçti (1511-1530) ve

Türkçe'nin yaygınlaşması için gayretler gösterdi. O dönemlerde Çağatay Türkçesine çevrilen Kelile ve Dimne'nin önsözünde de buna işaret edildiği belirtilir. Üzerinde durduğumuz Çağatayca tefsirin de bu zamanlarda yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir (*İnan 1991: II/137*).

Ahmet Caferoğlu da (*1984: II/91, dipnot 64*), Karahanlı Türkçesiyle yazılmış Uygurca bir Kur'an tercümesine işaret etmektedir. Onun verdiği bilgiye göre en eski Türkçe Kur'an tercümelerinden biri olan bu tercümenin onbeş sayfasını Fahir İz tercüme ve transkribe etmiş; ayrıca küçük bir sözlük indeksi de vücuda getirmiştir.

Şüphesiz kütüphanelerimizde bunlardan başka çok sayıda tercüme ve tefsir nüshaları vardır. Richard Hartmann, Joseph Schacht, C.F. Seybold, Janos Eckmann, Abdulkadir Erdoğan, Abdulkadir İnan, Muhammed Hamidullah ve daha başka bazı alimler bunlar üzerinde araştırma yapmış, ilim alemine tanıtmışlardır (*Erdoğan 1938: 47-51; İnan 1960: 79-91; Cunbur 1962: 124; Hamidullah 1965: 65-77; Togan 1971: 20; Eckmann 1975: 16-24; İhsanoğlu 1423/2002: 21-28*). Bütün bu tercümelerle, daha önce sözünü ettiğimiz Orta Asya menşeli tercüme nüshaları arasında bir bağ bulunabileceğine işaret edilmiştir. Özellikle satır arası kelime kelime yapılan tercümeler açısından bu bağ daha da kuvvetlidir. Bilindiği gibi bu gelenek, yani satır arası tercüme metodu, Orta Asya kaynaklıdır ve Moğollardan kaçıp Anadolu'ya gelen Horasanlı ve Harezmi Türk alimler tarafından getirilmiştir (*Topaloğlu 1976: I/4*).

Öte yandan, Eski Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olan çok sayıdaki bu tercümelerin her birinin orijinal olduğunu söylemek de mümkün değildir. Gerçi, hepsinin bir membadan geldiği de söylenemez. Ancak, tüm bu tercümelerin, bir kaç kaynağa raci olduğu kuvvetle muhtemeldir. Tabii ki, bu konuda net ve kesin bir görüş belirtmek için, Ahmet Topaloğlu'nun söylediği gibi (*1976: I/5*) bu tercümelerin çoğunun tek tek ele alınıp incelenmesi, özelliklerinin ortaya konulması gerekir. Gerçi daha önce sözünü ettiğimiz Hartmann, Schacht, Seybold, İnan gibi alimler, bunlardan bazıları üzerinde değerli etütler yapmışlardır, ancak, aralarındaki ilişkiyi ortaya koymak için daha geniş ve derin araştırmalar yapılması gerekmektedir. Böyle bir çalışma, aynı zamanda bunların Orta Asya Türkçesiyle yazılmış olan kadim nüshalarla olan ilişkisini de bir derece ortaya çıkaracaktır.

Burada, Burhan oğlu Kadı Nasır Rabğûzî tarafından yazılan ve Şark dünyasındaki meşhur dîni, fantastik eserlerden biri olarak kabul edilen Kısasü'l-Enbiya adlı eserden de kısaca bahsetmek istiyoruz. Orta Asya

Türk Edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan (*İnan 1991: II/6-7*) Kıssası Enbiya'nın, 1310-1311 dolaylarında yazıldığı belirtilmektedir. 72 bap-
tan oluşan eserde, Hz. Adem'in topraktan yaratıldığı, eşi Havva'nın da onun
cisminden var edildiği, ikisinin cennette beraber yaşadıkları, şeytanın onarı
kandırdığı, bunun üzerine oradan çıkarıldıkları vs. anlatılır. Adem'den iti-
baren Kur'an'da adı geçen tüm peygamberlerin hayat hikayeleri de veril-
mektedir. Bilhassa Yusuf kıssası gibi bazı kıssalar detaylı bir şekilde yer
almaktadır. Eserde Kur'an'da adı geçmediği halde halk arasında bilinen
Danyâl, Eremyâ, Hızır, Şem'ûn gibi peygamber olduğu söylenen bazı zat-
larla ilgili hikayeler de zikredilmektedir. Ayrıca Ashabu'l-Kehf ile Harut ve
Marut kıssaları da eserde mevcuttur. Peygamberimizin hayatı yanında muc-
izeleri, savaşları vs. de uzun uzun anlatılıyor. Dört halifeden de eserde
bahsedilmektedir (*Köprülü 1981: 286-287; Caferoğlu 1984: II/87-89; Türk
Edebiyatları Antolojisi 2000: XIV/385*).

Kur'an'da zikri geçen kişileri anlatması açısından eser bizim için önem arz
etmektedir. Bu yönüyle Ebû İshâk Ahmed b. İbrahim es-Sa'lebî'nin (v.
427/1036) peygamber kıssalarını işlediği Kitâbu'l-Arâis adlı tefsiri ile Vâni
Mehmed Efendi'nin (1096/1685) yine Kur'an'da zikredilen peygamber kıss-
alarının anlatıldığı Arâisu'l-Kur'ân adlı tefsiri gibi eserlere benzetebiliriz.

Eseri inceleyenler, Rabğûzî'nin iyi derecede Arapça bildiğini, Kur'an,
Hadis ve Tefsir ilimlerine vâkıf olduğunu söylemektedir. Yine bu araş-
tırmacılara göre, Rabğûzî, Allah'ı, Peygamber'i ve İslam'ı Türkistanlılar'a
öğretmek maksadıyla yazdığı bu eserini, Kur'an ve hadislere dayandırarak
oluşturmuştur (*Güzel 1999: 290-291; Türk Edebiyatları Antolojisi 2000:
XIV/384*).

Türk şivelerinin çoğunu yerinde incelemiş olan Wilhelm Radloff'un, ge-
niş araştırmalara gerek görmeden, Rabğûzî'nin bu eserinin doğrudan
doğruya Uygur şivesinde yazılmış olduğunu kabul ettiği belirtilmektedir.
Avrupalı ve Türk kökenli tarihçiler bu eseri, Çağatay edebiyatının nume-
nesi olarak kabul etmişlerdir (*Caferoğlu 1974: II/86*). Abdulkadir İnan
da, eseri değerlendirirken, onun XII yüzyıl Hakaniye yazı dili andaçların-
dan sayılan Anonim Tefsir'in diline çok yakın bir dil ile yazıldığını belir-
tiyor (*İnan 1991: II/6-7*). Esasen bütün bu lehçeler, daha önce de işaret
edildiği gibi birbirinin devamı mahiyetinde olup, Uygur dil gurubu altın-
da mütalaa edilmektedir.

1989 yılında Uygur, Özbek ve Tatar Kedimki Eserler Tizimliki adı ile hükümetin kurduğu komisyon tarafından hazırlanmış bir katalogun yayınlandığını belirten Nurahmet Kurban (2002: 23-24), içinde üç Türk soyuna ait eski eserlerin adlarının zikredildiğini söylemektedir. Bu katalogda konumuzla ilgili şu eslere yer verilmiştir:

- 1 – Fezâilu'l-Kur'ân, müellifi meçhul, 592 sayfa, Çağatayca elyazması,
- 2 – Tefsîr-i Kur'ân, müellifi Molla Fâzıl, 698 sayfa, Çağatayca elyazması,
- 3 – Tefsîru'l-Kur'ân, müellifi meçhul, 302 sayfa, Çağatayca elyazması,
- 4 – Kıssa-i Yûsuf, müellifi meçhul, 118 sayfa, Çağatayca elyazması,
- 5 – Kıssa-i Musa Aleyhisselam, müellifi meçhul, 166 sayfa, Çağatayca elyazması.

1975 yılında Karaçi'de basılan ve Mahmûd b. Seyyid Nâdir et-Tarâzî tarafından yazılan Kur'an'ın Türkistan dilinde tercümesi ve haşiyesi olduğu belirtilen bir eser de var ki, bunun dilinin Uygurca olduğu belirtilmektedir. Eser ayrıca 1980 yılında Halîfe b. Hâlid es-Süveydî tarafından Katar'ın başkenti Doha'da basılmıştır (Kurban 2002: 24).

D - Yirminci Yüzyılda Yapılmış Olan Kur'an Tercüme ve Tefsirleri

Yukarıda Türklerin İslamiyet'e girdikleri ilk dönemlerde Uygur dilinde yazdıkları Kur'an tercümesi niteliğindeki eserlerine işaret ettik. Hiç şüphesiz o dönemde ortaya konan bu eserler, büyük bir hizmetin ve kültür dünyamıza çok önemli bir katkının göstergesidir. Ne yazık ki, daha sonraki yüzyıllarda bu büyük katkı tekrarlanamamıştır. Yirminci Yüzyılın başına kadar geçen yaklaşık altı yüzyıllık dönemde ağır bir baskı dönemi geçiren Doğu Türkistan halkı, ne yazık ki bu uzun dönemde Kur'an sahasında pek eser verememiş, yahut yazdığı eserler çeşitli nedenlerden dolayı günümüze kadar ulaşamamıştır. Ancak yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yeniden bazı eserlerin yazıldığını görüyoruz. Bunlardan bilhassa Kur'an eksensli olanlarını müellifleriyle birlikte işlemek istiyoruz.

- 1 – Muhammed Zarîf el-Kâşgarî (1872-1958):** Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te dünyaya gelen Muhammed Zarîf, 15 yaşındayken Uygur bölgesine taşınmış ve ömrünün geri kalan kısmını orada geçirmiştir. Aynı zamanda siyasi yönü olan Zarîf, 1933 yılında Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin kurulmasında aktif rol almış ve devletin Adalet Bakanı olarak görev yapmıştır (el-Meayirci 1987: Takdim; Kur-

ban 2002: 28). Zarîf'in iki tefsiri vardır; bunlardan biri Tefsîru Amme Yetesâelûn, diğeri ise Birinci Cüz'ün Tefsiri adını taşımaktadır. Tefsîru Amme Yetesâulûn, 1344/1925 yılında Kaşgar'da yazılmış ve 1937 yılında basılmıştır. Daha sonra Hasan Abdülmecid el-Meayircî tarafından Katar'ın başkenti Dohâ'da 1987 yılında ofset olarak yeniden basılmıştır. Meayircî (1987: *Takdim*) tefsire bir mukaddime, bir de Asya Türkçesiyle yapılmış olan Kur'an tefsirleri ile ilgili bir bibliyografya eklemiştir. Eser, 736 sayfadan ibarettir.

Müfessir, tefsirini yapacağı surenin başında indiği yer, varsa iniş sebebi, ayet ve harf sayısı hakkında bilgi verir. Önce ayet(ler)in metnini, arkasından Uygurca tercümesini veren müfessir, sonra da tefsirini yapar. Burada sebep-ı nüzul da dahil ayetle ilgili ne kadar görüş farklılıkları varsa hepsini delilleriyle birlikte ortaya koyup tartışır. Tefsirinde Hz. Peygamber'in hadislerine bilhassa yer verir ve buna özen gösterir. Başta İbn Abbâs ile İbn Mes'ûd olmak üzere bazı sahabilerin ve Mücâhid (v. 103/721), Saîd b. Cübeyr (v. 95/714), Katâde (v. 117/735) gibi tabiûn alimlerinin görüşlerini de zikreder. Serd ettiği geniş ve derin bilgi, onun Tefsir ilmine ne derecede vakıf olduğunu göstermektedir. Surenin sonuna bazen tefsirin bittiği tarihi, bazen de dua cümlesi yazar. Kaynakları arasında bilhassa İbn Cerîr et-Taberî'nin Câmiu'l-Beyân; Fahrüddîn er-Râzî'nin (v. 606/1209) Mefâtihu'l-Ğayb; Kâdî el-Beyzâvî'nin (v. 685/1286) Envâru't-Tenzîl ve Muhammed Abduh'un (v. 1323/1905) Tefsîru Cüz'i Amme adlı eserlerini zikredebiliriz (*Kurban 2002: 31-45*).

Muhammed Zarîf'in üzerinde durmayı uygun gördüğümüz ikinci eseri ise Birinci Cüzün Tefsiri'dir. Eser hakkında bilgi veren Nurahmet Kurban'ın belirttiğine göre (2002: 45-46), ferağ kaydından, 1949 yılında Kaşgar'da yazıldığı anlaşılmaktadır. Toplam 164 sayfadan ibaret olan tefsir, Fâtiha suresi ile başlayıp, Bakara suresi 141. ayetin tefsiri ile son bulmaktadır. Henüz tab' edilmeyen bu eserinde de Zarîf, birincisindekine benzer bir metod takip etmiştir.

el-Meayircî, Zarîf'in Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm adında bir eser yazıp tamamladığını; Çağatay-Uygur lehçesiyle olduğunu zikrettiği bu tefsirin, Doğu Türkistan'ın Gulca şehrinde bulunduğunu söylüyor (*el-Meayirci 1987: Takdim*). Şayet tefsirin tümü elde edilip neşredilebilse, bu, hem Doğu Türkistan halkı, hem de ilim alemi için büyük bir hizmet olacaktır.

Muhammed Zarîf, her iki tefsirinde de zaman zaman geniş bilgi için "Keşfu'l-Beyân adlı tefsirime bakın" demektedir (*Zarîf 1407/1987: 16, 97, 126, 135*). Ancak, müellifi ve eserlerini araştıran Nurahmet Kurban, böyle bir eserine rastlamadığını söylemektedir (*Kurban 2002: 29*).

2 – Ahmed Ferîd Kârî el-Abbâsî: Hayatı hakkında bilgi elde edilemeyen Ahmed Ferîd'in İdil-Ural Türklerinden olduğu ve 1922-1924 tarihleri arasında Tataristan'da Kur'an'ı Türkçeye çevirip tefsir etmekle meşgul olduğu, eserinin kapağındaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Rus istilasında ailesi ile birlikte Kaşgar'a hicret eden Ahmed Ferîd, es-Sirâtu'l-Mustakîm adlı eserini niçin yazdığını şöyle belirtmektedir:

"(...) Men muhacirlik garibul vetenlik sebebli fikrim taralgan hem kalemimdin başka ilmi esablirim yok şundag bolsa hem Türki kerindaşlerimge faydası tiger ruhu'l-Kur'an birle aşına bulurler ümidi birle kafir ve zalim kavimlerden ailem birle nicat tapkanım şükranesi bolsun üçün ve minellahi tevfik deyup bugün üşbu tefsir kitabını yazarga şuru kıldum ve huve hesbiy ve ni'me'l-vekil. Sene 1349/1930 hicret-i Nebeviye Ramazan-ı şerif şehr-i Kaşgar Medrese Kerimiye, Ahmed Ferîd Abbâsî" (Ferid, 1355/1963: I/1).

Ahmed Ferîd'in es-Sirâtu'l-Mustakîm adlı tefsiri iki ciltten ibaret olup, Şincang Özerk Uygur Bölgesinin güneyine düşen Altışehir bölgesindeki halkın lehçesiyle yazılmıştır. I. cilt, 1350/1931 yılında bitmiştir. 456 sayfadan ibaret olan bu cildin başında 56 sayfa tutan bir mukaddime vardır. Burada tefsir detaylı olarak tanıtılmakta; takip ettiği metot hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca nesh, hurufu mukattaa, Kur'an'ın i'cazı gibi usul konuları ile kainatın ve dünyanın yaratılışı, dünyanın sonu, ahiret hayatı gibi bazı kevnî konular hakkında da burada bilgi verilmektedir. Mukaddimenin sonunda ise "Şehâdetneme" başlığı altında, bölgenin kadi ve katiplerinin eseri okuyup gözden geçirdiklerine dair imzaları ve mühürleri bulunmaktadır. 57. sayfadan başlayan ana metin 443. sayfada bitmektedir. En sonunda ise tefsirin konularına göre fihristi ve imla hataları cetveli vardır. Bu cilt, Fâtiha suresi ile başlayıp Âl-i İmrân suresinin sonu ile bitmektedir.

Bizim göremediğimiz, fakat Nurahmet Kurban'ın (2002: 52) incelediği ve hakkında bilgi verdiği ikinci cildin ise ne başlangıç, ne de bitiş tarihiyle ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Nîsâ suresi ile başlayıp Mâide suresinin

121. ayetine kadar devam etmektedir. En sonunda eserin 1255/1936 yılında Hindistan'da basıldığı yazılmaktadır. Tefsirin tamamlandığı belirtilmesine rağmen iki cildinden başka kısımları bulunamamıştır.

Müfessir önce tefsirini yapacağı ayeti veriyor, ardından "Tercüme" başlığı altında Uygurca tercümesini, ve "Tefsir" başlığı altında da tefsirini yapıyor. Burada icap ettiğinde fikhî meselelere değiniyor. Sonunda ise "Hikmet ve Felsefe" başlığı altında, ayetten alınacak dersler ve ayetteki felsefî tahlillere yer veriyor. Her sayfanın üstünde sayfada geçen önemli konularla ilgili başlıklar veriliyor. Bu da tefsirden istifade etmeyi kolaylaştırıyor.

3 – Sabit Abdalbâkî (1883-1941): Dönemin önemli medreselerinde, büyük medrese ve yüksek eğitim kurumlarında ders veren, dini ilimler konusunda uzman kişi anlamına gelen Damulla unvanı almış meşhur hocaların yanında dini eğitimini tamamlayan Sabit Abdalbâkî, aynı zamanda Suudi Arabistan, Mısır, Suriye, Türkiye, Kazan, Hindistan, Buhara gibi merkezlerde de bulunmuştur. Bir süre ünlü Mısırlı alim Muhammed Reşit Rızâ'nın (v. 1345/1935) yanında kalan müfessir, aynı zamanda siyasi bir kişiliğe sahiptir. 1933 yılında kurulan Şarki Türkistan İslam Cumhuriyetinin başbakanlığına getirilmiştir. 1934 yılında hapse atılan Sabit Abdalbâkî, 1941 yılında idam edilmiştir (*Kurban 2002: 61-62*).

Muhtelif eserleri bulunan müellifin Ruşen Beyan Türki Tefsir-i Kur'an adındaki eseri üzerinde kısaca duracağız. Nurahmet Kurban'ın (2002: 62-64) verdiği bilgiye göre, Ruşen Beyan Türki adlı eserini hapisteyken yazdığı zannediliyor. Yedi ciltten ibaret olduğu söylenen tefsirin sadece Amme cüzü tefsiri kısmı basılmıştır. 1948 yılında Gulca şehrinde Şarki Türkistan Diyanet İşleri Bakanlığı tarafından tabedilen tefsirin ilk baskısında adı Ruşen Beyân Türki Tefsîr-i Kur'ân iken, daha sonra yapılan, fakat tarihi belli olmayan ikinci baskısının baş tarafında yayımlayana ait olması muhtemel bir sayfada adı Tefsîru Amme Yetesâelûn olarak yazılmış ve bu isimle basılmıştır.

Müfessir her surenin başında o surenin adını, indiği yeri ve ayet sayısını vermekte, sonra surenin Arapçasını, ardından da Uygurca tercüme ve tefsirini yapmaktadır. Sonunda, eseri gözden geçiren ve tashih eden kişi tarafından bir sayfa civarında tefsirin hususiyetlerine dair açıklamalar yapılmıştır. Burada eserin Urumçi'de Şarki Türkistan diliyle 1355 yılında yazılıp bitirildiği, hurafe, isrâîliyât gibi mesnetsiz haber ve rivayetlerden beri olduğu yönünde bilgiler verilmektedir (*Kurban 2002: 64-68*).

4 – Kasım el-Endîcânî: Doğum ve vefat tarihi dahil hayatı hakkında pek bilgi edinilemeyen el-Endîcânî, daha çok Seyyid Kâsım diye bilinmektedir. Türkistan'da tahsilini bitirdikten sonra, Hindistan'daki ünlü Dâru'Ulûm Medresesi'nde Fıkıh, Kur'an ve Hadis alanında "şehâdet" almıştır. Daha sonra memleketine dönen müellif, burada bağımsızlık mücadelesinde önemli görevler ifa etmiştir (*Kurban 2002: 69*).

1357/1938 yılında başladığı Menbeu'l-İrfân fî Meânî'l-Kur'ân adlı tefsirinin, Âl-i İmrân suresinin sonuna kadar olan ilk dört cildini 1365/1946 yılında bitirmiştir. Bu esnada çıktığı bir seyahatte görüştüğü bilginlere tefsirini okumuş, onların görüşlerini almış; çok uzun olduğu yönündeki eleştiriler üzerine, kısaltmaya gitmiş ve bu şekilde Karaçi'de İrfân matbaasında belirtilmeyen bir tarihte basılmıştır (*Kurban 2002: 69*).

el-Endîcânî, bu eserini Uygur halkının cehaletini giderip onları bilgilendirmek, halk arasında yaygın olan itikâdî ve ahlâkî bozuklukları ortadan kaldırıp düzeltmek, Kur'an prensiplerine uygun bir hayat sürdürmelerini sağlamak amacıyla yazdığını ifade etmektedir. Nurahmet'in (2002: 70) naklettiğine göre, tefsirinde takip ettiği metodu şöyle açıklamaktadır:

"Füruda İmâm Ebû Hanîfe, İmâm Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in mezhebini göz önüne alarak helal, haram, vâcip, sünnet, müstehâp, mübâh, mekrûh, fâsit, bâtil gibi konuları açıklamaya çalıştım. Peygamberler, melâikeler hakkında, onların ismetine riayet edilmediği müddetçe İsrâîl kıssalarına katiyen yaklaşmamak suretiyle ayetleri tefsir etmeye çalıştım. Kendi görüşümü tefsire karıştırmaktan sakındım ve müfessirlerden Hâfız İbn Kesîr'in edinmiş olduğu yolu edindim. Mezhebe (Hanefiliğe) muhalif olmadıkça çoğunluğun yolunu takip ettim İhtilaflı meselelerde ise Hanefiliği benimsedim."

5 – Muhammed Sâlih (1937 -....): Eğitimini memleketi olan Kaşgar'da ve Pekin Milletler Enstitüsünde tamamlayan Muhammed Salih, daha sonraları Çin İslam Cemiyetinin Başkan yardımcılığı ve Şincang İslam Enstitüsü müdürlüğü görevlerini ifa etmiştir. Muhammed Salih, hâlen hayatta olup, Şincang Özerk Bölgesinde yaşamaktadır (*Kurban 2002: 74*). Biz burada onun Kur'an-ı Kerim'in Uygurca Tercümesi ile Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Kerîm adlı eserlerini tanıtacağız.

Kur'an-ı Kerim'in Uygurca Tercümesi adlı eseri, çağdaş Uygur dilinde yapılmış olan ilk edebî tercümedir. Eser ilk olarak 1986 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından basılmıştır (*Kurban 2002: 75*). İkinci bas-

kısı 1992 yılında Medîne'de Mecmau'l-Melik Fahd li Tibâti'l-Mushafi'ş-Şerîf tarafından yapılmıştır. Tercüme Abdulmecid Sâdik el-Âbâdi, Dr. Abdurrahim el-Kaşğârî ve Salih İşân tarafından gözden geçirilmiştir. (*Muhammed Sâlih 1413/1992: tanıtım yazısı; el-Muğazzavî 1423/2202: 51-52*). 1994'te de aynı yerde üçüncü baskısı yapılmıştır. Tercümenin ana metni 611 sayfadan ibaretti. Başında Arapça ve Uygurca olarak tanıtım yazısı bulunmaktadır. Daha sonra mütercim Muhammed Salih'in, Kur'an-ı Kerim'in Uygurca Tercümesi hakkında verdiği bilgiler gelmektedir. 612-633. sayfalar arasında Kur'an'da adı geçen şahsiyetler ve önemli bazı kavramlar hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Doğu Türkistan uleması tarafından tercüme için yazılmış bir takriz, başvuru kaynaklar, Arapça ve Uygurca fihrist yer almaktadır. Tercümede her ayet kelime kelime aynen tercüme edilmeye çalışılmış, bazen mananın anlaşılmasını kolaylaştırmak için parantez içinde açıklamalar yapılmış, ayrıca gerek duyulan bazı yerlerde sayfa altına dipnot düşmek suretiyle ayetin daha iyi anlaşılması yönünde bazı bilgiler verilmiştir.

Muhammed Salih'in üzerinde duracağımız ikinci eseri, tefsiridir. Tefsirin adı Arapça ve Uygurca olarak kapakta verilmiştir. Arapça olarak Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm dendikten sonra, parantez içinde Cuz'u Tebârek ve cuz'u Amme denilmektedir. Uygurca olarak ise, Kur'an-ı Kerim denildikten sonra parantez içerisinde 29 ve 30. Pârilirinin Tefsiri adı kullanılmıştır. Eser ilk defa 1991 yılında Pekin'deki Milletler Neşriyatı tarafından basılmıştır. Müellif eserin yazılış nedenini konusunda şunları söylüyor:

"1983 yılında Urumçi'de bütün özerk bölge çapında imam hatipler yetiştirmek amacı taşıyan bir kurs açılmış ve bu kursta müderrisliğe çağrılmıştım. Orada tefsir ve hadis dersleri verdim. Öğrencilerin ihtiyaçlarını gidermek amacıyla hazırlamış olduğum "Amme Cüzü Tefsiri" üzerine, öğrencilerin talebine itibar ederek "Tebâreke Cüzü Tefsiri"ni de hazırlayıp ilave ettim. Bu tefsir daha sonra Şincang İslam Enstitüsünde ve bölgede diğer eğitim kurumlarında okuyan kursiyerlere ders kitabı olarak okutuldu" (Salih 1991: Türkçe çevirisi: Kurban, Nurahmet, 2002: 76).

Tebâreke suresiyle başlayıp Nâs suresiyle biten tefsirin metni 349 sayfadan ibarettir. Başında müellifin eserin hazırlanışı ile ilgili verdiği iki sayfalık bilgi vardır. Daha sonra Doğu Türkistan ulemasından bazılarının eserle ilgili bir takrizi (Çağatay-Uygur lehçesi ve Çağdaş Uygurca ile) ve fihrist yer almaktadır. Tefsirde önce ayetlerin Arapça metni verilmiş, sonra gü-

nümüz Uygurcasına tercümesi yapılmıştır. Ardından, "Yukiridiki Ayetlerin Umumi Mezmuni" başlığı altında ayetlerin genel anlamı , alınması gereken dersler vs. veciz bir şekilde verilmiştir. Daha sonra "Muhim Noktiliri" başlığı altında dikkat edilmesi gereken noktalar madde madde verilmiştir. Ayrıca sayfanın sonunda bir çizgi altında ayetlerin nüzul sebebi verilerek bazı değerlendirmeler yapılmıştır (*Kurban 2002: 76-78*).

Uygur Türklerinin Kur'an'ı daha iyi anlama yönünde eser verdikleri bir alan da Tecvid ilmidir. Bilindiği gibi Tecvid, harflerin mahreç ve sıfatlarına uymak suretiyle Kur'an-ı Kerim'i hatasız okumayı öğreten bir ilimdir (*Karaçam 1980: 169*). Uygurlu Müslüman alimler, halkın kutsal kitaplarını hatasız bir şekilde okumaları için, Tecvid dersine medreselerde okutulan derslerin başında yer verdikleri gibi, buna dair kitaplar da yazmışlardır. Biz burada sadece yirminci yüzyılın başından itibaren yazılan bazı tecvid kitaplarına ve müelliflerine değineceğiz.

Tecvid-i Türki adında bir kitap yazan Damulla Abdulkâdir (v. 1924), Kaşgar bölgesinde yetişmiş ünlü alimlerden biridir (*Kurban, 2002: 80-81*). İlk kez 1912 yılında basılan eser, müellifin hayatından bahseden kitaplarda farklı adlarla anılmıştır. Son olarak 1985 yılında Suudi Arabistan'daki baskısında adı Tecvid-i Türki olarak yazılmıştır. Eser, Tecvid konularının işlendiği 12 fasıldan ibarettir. Zaman zaman soru sorup cevap verilerek konuların anlatıldığı eser, 15 sayfadan ibaret küçük bir kitapçık şeklindedir (*Kurban 2002: 82*).

Küçük yaşlarda ailesi ile birlikte Suudi Arabistan'a göç eden Abdulmecîd Sâdık el-Âbâdî de tecvid yazan Uygurlu alimlerdenidir. Hâlen Medîne Harem Hizmetleri İdaresinin Mushaf Kontrol Bölümü hizmetlerinde çalışan el-Âbâdî'nin Sirâcu'l-Kârî fi Beyâni Tecvidi Kelâmî'l-Bârî adındaki eseri, tecvid ilmi konusunda yazılan Uygurca eserlerin en önemlisidir (*Kurban 2002: 87-88*). Nurahmet (2002: 88), 1996 yılında ilk baskısı yapılan yeni bir eser olduğu halde, 1930'lu yılların Uygurcasının kullanıldığını belirtmektedir. el-Âbâdî, kitabının başında, Orta Asya'yı gezdiğini; orada Kur'an'ı doğru okuyanlar yanında, yanlış okuyanlara da rastladığını, onlara doğrusunu öğretmek üzere bu eseri yazdığını belirtmektedir. Tecvidle ilgili belli başlı tüm konuların işlendiği kitapta bazen soru cevap tarzına da rastlanmaktadır (*Kurban 2002: 88*).

Mısır'daki el-Ezher Üniversitesinden mezun olan Muhammed b. Muhammed Tursun da Tecvid Kaidiliri adı ile bir eser yazmıştır. Hâlen hayatta olan müellifin bu eseri, matbaada basılmayıp fotokopi yolu ile çoğaltılarak halk arasında yayılmaktadır. Toplam 58 sayfa olan eserde ko-

nular soru cevap usulüyle işlenmiştir. Zaman zaman harflerin mahreçleri ile ilgili bir takım şekil ve resimlerin de yer aldığı eser, 1989 yılında Mısır'da yazılmıştır (*Kurban 2002: 91-92*).

Bu konuda kendisinde söz edeceğimiz son kişi, Yusuf Karim'dir. 1968 yılında doğan bu zat da, el-Ezher'den mezundur ve hâlen Suudi Arabistan'da ilmî hizmetlerde bulunmaktadır. Tecvid Ehkâmliri adındaki eseri, 32 sayfadan ibaret küçük bir risale olup, Kazakistan'da hazırlanmış ve 1998 yılında İstanbul'da Bayrak matbaasında basılmıştır. Bu da metot olarak daha öncekilere benzemektedir (*Kurban, Nurahmet, 2002: 94-95*).

Netice

Şu ana kadar verdiğimiz bilgilerden, Uygur asıllı Türklerin tarihte zor şartlar altında da olsa dinlerine imkanları ölçüsünde ilim yolu ile hizmet ettikleri anlaşılmaktadır. Bugün de Sinjian Özerk Uygur Bölgesinde yaşayan bu insanlar, pek çok sıkıntı ile hayatlarını ve ilmî faaliyetlerini sürdürmektedirler. Bazı Uygur alimler, bölgede yaşanan şiddetli baskıdan dolayı başta Suudi Arabistan olmak üzere Türkiye, Hindistan, Pakistan ve Mısır gibi ülkelere yerleşmişlerdir. Bazıları da Moskova, Kazan, Buhara gibi yerlere sürgüne gönderilmişlerdir. Bütün bu alimler, imkân buldukça kendi dillerinde Kur'an ile ilgili çalışmalar yapmış, eserler üretmişlerdir. Bu eserlerin tümüne ulaşmak, dolayısıyla Uygurluların kültür mirasını ortaya çıkarmak için, başta yaşadıkları bölgedekiler olmak üzere sözü geçen ülkelerdeki kütüphanelerde detaylı araştırmalar yapmak gerekir. Böyle bir araştırma, bilhassa Hocalar dönemi olarak bilinen istibdat döneminde yazılmış olması muhtemel eserleri de gün yüzüne çıkarabilecektir. Türk kültür mirasının bir parçası olan bu eserlerin ilim alemine tanıtılmasının zaruri olduğuna inanıyoruz. Bu sayede, zaten zengin olan Türk kültür mirasının daha da zengin olacağı kanaatindeyiz. Biz de bu çalışmayı, sözü geçen mirasın tanınmasına bir nebze katkıda bulunur diye yaptık. Bu arada, çalışmam boyunca bilhassa Uygur kaynaklarına ulaşmada ve onları tahlil etmede yardımlarını gördüğüm Uygur asıllı olup hâlen İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında doktora yapan Nurahmet Kurban'a teşekkür etmeliyim.

Kaynaklar

AKYÜZ, Kenan (1988), "Türkler (Türk Edebiyatı)", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XII/II, Milli Eğitim Basımevi, (13 cilt), İstanbul.

- ALPTEKİN, Erkin (1978), *Uygur Türkleri*, Boğaziçi Basım ve Yayınevi, İstanbul.
- ALPTEKİN, İsa Yusuf (1992), *Doğu Türkistan Davası*, Seha Neşriyat, İstanbul.
- ARAT, Reşid Rahmetî (1977), “Kaşgar”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. VI, (13 cilt), İstanbul.
- ARAT, Reşid Rahmetî (1977), “Kutadgu Bilig”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. VI, (13 cilt), İstanbul.
- ARAT, Reşid Rahmetî (1935), “Uygur Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri”, *Türk Dili-Türk Dili Araştırma Kurumu Bülteni*, sayı 12 (Haziran).
- BANGUOĞLU, Tahsin (1958), “Uygurlar ve Uygurca Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- BARTHOLD, Wilhelm; (1962) “Orta Asya'da İslam'ın İntişar Ettiği Zamana Aid Bir Abide”, (Terc. K.A.Çelebi), *Türkiyat Mecmuası*, II, İstanbul.
- Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı I*, XIV cilt, (Haz. Tahir Kahhar), Kültür Bakanlığı yay., (14 cilt), Ankara.
- BUĞRA, Muhammed Emin; (1952), *Doğu Türkistan Tarihi Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, İstanbul.
- BULUÇ, Sadettin (1988), Türkler (Türk Dili), *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. XII/II, (13 cilt), İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet; (1974), *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, 3. baskı, (2 cilt bir arada), İstanbul.
- CİLACI, Osman; (1987), “Kutadgu Bilig'de Sosyal ve Dini Motifler”, *Milli Kültür*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Sayı 58, Ankara.
- CUNBUR, Müjgan (1962), “Kur'an-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Terceme ve Tefsirleri”, *Diyanet İşeri Başkanlığı* dergisinden (1961) ay-ır basım, Ankara.
- ÇAĞATAY, Saadet Şakir (1943), “Uygur Yazı Dili”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Yıl I, cilt I, sayı 5, Ankara.

- ECKMANN, Janos; (1958), "Çağatay Dili Hakkında Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- ECKMANN, Janos (1975), "Kur'an'ın Doğu Türkçesindeki Tercümeleleri", *İstanbul Üniver., Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XXI'den ayrı basım, İstanbul.
- ERDOĞAN, Abdulkadir (1938), "Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", *Vakıflar Dergisi*, sayı 1, Ankara.
- ERSOYLU, Halil (1981), "Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 15, Ankara.
- FERÎD, Ahmed (1355/1936), *es-Sirâtu'l-Mustakîm*, Aftâb Berkî Paris Matbaası, Hindistan.
- GÖMEÇ, Saadettin (1997), *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Atatürk Kültür Merkezi yay., Ankara.
- GÜZEL, Abdurrahman(1999), *Dini-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Y., Ankara.
- HAMİDULLAH, Muhammed (1993), *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul.
- HAMİDULLAH, Muhammed (1964), Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümeleri, (Çev. Salih Tuğ), *Türkiyat Mecmuası*, XIV (1964), Ankara.
- HAYÎT, Baymirza (1995), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- HAYÎT, Baymirza (1975), *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İBN KEŞİR, İsmail (1418/1998), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Tahk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî), (21 cilt), el-Kâhire.
- İBNU'L-ESİR (1986), *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, (Çev. Y. Apaydın), (12 cilt), İstanbul.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1406/1986), Medhalun İlâ Târîhi Tercemâti Maâni'l-Kur'âni'l-Kerîm, *el-Bibliyografyâ el-Âlemiyye li Tercemâti Maâni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1423/2002), "Tercemâtu Maâni'l-Kur'âni'l-Kerîm "el-Mahtûta" ve Ehemmiyyetuhâ", *Nedvetu Tercemeti Maâni'l-*

Kur'âni'l-Kerîm Takvîm li'l-Mâdî ve Tahtîl li'l-Mustakbal, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Suudîyye, el-Medîne el-Munevvere.

- İLYAR, Şemseddin (1997), *Doğu Türkistan'da Demografik Yapı ve Tarım*, İrfan Kültür Eğitim Merkezi, İzmir.
- İNAN, Abdulkadir (1991), *Çağatay Yazı Dilinin Kuruluşu Tarihine Dair Düşünceler, Makaleler ve İncelemeler*, (2 cilt), Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.
- İNAN, Abdulkadir (1961), *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara.
- İNAN, Abdulkadir (1960), “Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, sayı 183, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İNAN, Abdulkadir (1991), “Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri”, *Makaleler ve İncelemeler*, (2 cilt), Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.
- İZGİ, Özkan (1986), *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2001), *Asya Türk Devletleri*, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, Seri 1, sayı 32.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1988), “Türkler”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. XII/II, (13 cilt), İstanbul.
- KARA, Mehmet (1991), “Kutadgu Bilig'de Kur'an ve Hadisin Tesiri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 72, İstanbul.
- KARAÇAM, İsmail (1980), *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaide-leri*, İstanbul.
- KAŞGARLI Mahmud (1985), *Dîvânü Lugati't-Türk*, (Çev. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu, (3 cilt), Ankara.
- KITAPÇI, Zekerîya (1991), *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, 2. basım, Boğaziçi yay., İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1977), *Çağatay Edebiyatı, İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. III, (13 cilt), İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1981), *Türk Edebiyatı Tarihi*, (Sad. ve notlar ilavesiyle yay. O.F.Köprülü – N.Pekin), İstanbul.

- KURBAN, İklil (1995), *Doğu Türkistan İçin Savaş*, T.T.K. Ankara.
- KURBAN, İklil (1992), *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.
- KURBAN, Nurahmet (2002), *Yirminci Yüzyılda Uygurca Kur'an Çalışmaları*, (İ.Ü.Sos. Bil. Ens. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Danışman Doç.Dr. Ömer Aydın), İstanbul.
- el-MEAYIRCÎ, Hasan Abdulmecid (1987), *Mukaddime, Tefsîru Amme Yetesâelûn*, Dohâ.
- MUHAMMED Ahmed Muhammed (1312/1992), *Buhârâ fî Sadri'l-İslâm*, el-Kâhire.
- eL-MUĞAZZAVÎ, Abdurrahîm b. Muhammed (2002), "Devretu Tercemâti Maâni'l-Kur'âni'l-Kerîm fî Da'veti Ğayri'l-Muslimîne ila'l-İslâm maa Beyâni'l-Cuhûdi'l-Ameliyyeli'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye", *Nedvetu Tercemeti Maâni'l-Kur'âni'l-Kerîm Takvîm li'l-Mâdi ve Tahtî li'l-Mustakbal*, el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suûdiyye, el-Medîne el-Munevvere.
- MUTI, İbrahim (2002), "Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri", (Çev. Nurahmet Kurban), *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi, Bilim ve Sanat Vakfı*, sayı 12, 2002/1.
- NECİP, Emir Necipoviç (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev. İklil Kurban), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- en-NERŞEHÎ, Ebûbekir Muhammed b. Cafer (t.y.), *Târîhu Buhârâ*, (Farsçadan Arapça çeviri, talik, tahkik ve takdim: E.A.Bedevi – N.M. et-Tirâzî), Mısır.
- ÖGEL, Bahaeddin (1984), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. baskı Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin; (1948), "Uygurların Menşe Efsanesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu, cilt VII, sayı 1-2, Ankara.
- PEARSON, J.D (1981), "Translation of The Kur'an", *The Encyclopaedia of Islam*, c. V, Leiden.
- PRITSAK, Omelyan (1977), "Kara-Hanlılar", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. VI, (13 cilt), İstanbul.

- SÂLİH, Muhammed (1413/1992), *Kur'ân-ı Kerim Uygurca Tercimisi*, el-Medînetu'l-Munevvere.
- SÂLİH, Muhammed (1991), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Pekin.
- SARAY, Mehmet (1988), *Dış Türkler, İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. XII/II, (13 cilt), İstanbul.
- SARAY, Mehmet (1997), *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi I (Başlangıçtan 1878'e Kadar)* Kitabevi, İstanbul.
- SOFUOĞLU, Cemal (1989), *Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'deki İzleri*, *Dokuzeylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. V, İzmir.
- Es-SUYUTÎ, Celâluddîn (t.y.), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kurân*, Dâru'n-Nedveti'l-Cedîde, (2 cilt bir arada), Beyrût.
- et-TABERÎ, Muhammed İbn Cerîr (1407/1987), *Târihu't-Taberî Târihu'l-Umeni ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (5 cilt), Beyrût.
- TEKİN, Şinasi (1962), *Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıl Dönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762-1962)*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.
- TEMİR, Ahmet (1964), *Anadolu'da Uygur Yazısı ile Yazılmış Belgeler*, *Türkoloji Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.
- TOGAN, A.Zeki Velidi (1959-1960), *Londra ve Tahran'daki İslami Yazmalardan Bazılarına Dair*, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III.
- TOGAN, A.Zeki Velidi (1971), *Kur'an ve Türkler*, İstanbul.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1976), *Muhammed b.Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, Kültür Bakanlığı Yay., (2 cilt), İstanbul.
- Vambery, Arminius (t.y.), *Târihu Buhârâ Munzu Akdami'l-Usûr Hattâ'l-Asri'l-Hâdir*, (Arapçaya çeviri ve ta'lik: A.M.es-Sarâfî, Murâcaa ve takdim: Y. el-Haşşâb), Câmîatu'l-Kâhire, el-Kâhire.
- YAZICI, Nesimi (2002), *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay. Ankara.
- YÜCE, Nuri (1988), *Türkler (Türk Dili)*, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

ZARİF, Muhammed el-Kaşgârî (1407/1987), *Tefsîru Amme Yetesâelûn*, Doha-Katar.

ez-ZEMAHŞERÎ, Cârullâh Muhammed b. Ömer (1415/1995), *Tefsîru'l-Keşşâf*, (Tertib: M.Abdusselâm Şâhîn), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (4 cilt), Beyrût.

Qur'anic Studies in Uygurs

Assoc. Prof. Dr. Hidayet AYDAR*

Abstract: The attempts of Uygur Turk in Qur'anic studies are evaluated in this work. The brief history of Uygur Turks, initially, is put in this essay and then their encounter with Islam and conversion are studied. As instruction-associations of this new religion, Madrasa and its curriculum are summarised, and then Qur'anic commentaries and translations by Uygurian scholars are introduced. First of all, we introduced the initial translations in Uygurian that is one of the oldest languages of Turks, later, the others that are prepared throughout the history up to now. The translations of 20th century, because of being entire and comprehensive, are particularly studied. Meanwhile, the other works dealing with Qur'anic Studies are examined in a few words. With this work, it is aimed to introduce the works of Uygur Turks, especially, in the Qur'anic studies.

Key Words: Uygurs, Islam, Qur'an, translation, interpretation

---

*Istanbul University Faculty of Theology -ISTANBUL
hidayet@istanbul.edu.tr

Работы над Кораном у Уйгуров

Хидает АЙДАР*, д.н., доцент

Резюме: В этой статье рассматриваются работы над Кораном у уйгурских тюрок, которые имеют глубокое историческое прошлое. В работе в первую очередь даны короткие сведения из истории уйгурских тюрок, еще не являющихся независимым государством и поэтому малоизвестных. Далее рассматривается знакомство их с исламом и принятие этой религии. Коротко рассказывается о возникших на этой территории школах-медресе, в которых обучалось новой религии, об уроках, преподававшихся здесь. Затем представлены переводы и комментарии к Корану, сделанные уйгурами. В начале мы рассказали о первых переводах на уйгурский язык-один из древнейших языков, на котором говорили тюрки. Затем рассмотрели переводы в историческом процессе до сегодняшнего дня. Особенно широко разработаны современные переводы, т.к. они являются полными и завершенными. Наряду с этим коротко затронуты и другие работы, посвященные наукам Корана. Целью этой статьи является ознакомление с работами уйгурских тюрок, которые представляют собой один из корней нашего культурного наследия.

Ключевые Слова: уйгуры, ислам, Коран, перевод, комментарий.

---

* Стамбульский Университет Факультет Теологии- СТАМБУЛ
hidayet@istanbul.edu.tr